

לאור האמור, נסכם את הידוע יחד עם המשוער באשר ל'דברי גד החזוה'. השלבים ההיסטוריים של הספר, בסדר כרונולוגי, הם: (א) הספר נתחבר בארץ-ישראל בין סוף המאה הראשונה עד המאה הרביעית לספה"נ – וזאת על סמך ניתוח תוכן הספר – כאשר לנגד הסופר עמדו כתבי-יד קדומים של המקרא. (ב) הספר נשתייר בארץ-ישראל עד המאה ה-8 לספה"נ, או זמן לא רב אחרי כן – זאת כיוון שהספר כולל מסורה וכן לאור סידרם של ספרי המקרא שהובאו יחד עם ספר זה לתימן.⁴¹ (ג) במאה השמינית או התשיעית (ולא בימי בית ראשון) גלה הספר עם בעליו מארץ-ישראל לתימן ועימו, מן הסתם, גם הספרים החיצוניים האחרים שהוזכרו כאן. (ד) ספרים אלו נדדו עם בעליהם מתימן להודו בערך בראשית המאה ה-12, כאשר רק אחד מהם הותיר את רושמו על ספרות המדרש בתימן: 'חידות שלמה'. הספרים שרדו בהודו מאות שנים עד מועד כתיבת 'תולדות יהודי קוצ'ין' במאה ה-18. (ה) 'דברי גד החזוה' הועתק (כנראה ממגילה) בקוצ'ין באמצע המאה ה-18. (ו) הספר נמכר בקוצ'ין לביוקאן בראשית המאה ה-19. (ז) מאז מצוי כתב-היד של הספר בספריית אוניברסיטת קיימברידג' באנגליה.

אשר ליתר הספרים המוזכרים לעיל, ובהם נבואות נתן ושמועה שלא נדונו כאן, אפשר שכלו מן העולם ואפשר שעדיין ממתינים הם לגואליהם בפניה נידחת כלשהי.

ג. איגרת ר' יוחנן בן זכאי

נדון עתה בחיבור אחר, ובמהלך הדיון בו תתברר זיקתו לקוצ'ין ול'דברי גד החזוה'. איגרת ר' יוחנן בן זכאי (להלן: ריב"ז) הינו ספר מוזר בתוכנו וחריג בתולדותיו. אשר לתוכנו, הספר מתיימר להיות איגרת אשר נכתבה בידי ריב"ז, היינו במאה הראשונה לסה"נ, ונשלחה 'על ידי ינאי תלמידו של רבן גמליאל הנשיא לידי הנדיב יוסף בן שמעא הפרפה [!] נשיא אחד בתוך אמוני עם סגולה בעיר רומא'. מבחינה זו זהו חיבור פסאודופאיגראפי, אלא שלא כרגיל 'גיבור' הסיפור הוא מראשי היהדות הרבנית וממייסדיה, ולא דמות מקראית כמקובל בספרים מזוייפים אחרים. החיבור נדפס כמה פעמים, ועניין זה עצמו מצריך לימוד.⁴²

הספר מכיל 2500 מילים בקירוב ותוכנו הוא פולמוס כנגד הנוצרים, ליתר דיוק כנגד מיסיונרים. המחבר קורא: 'אל תאמינו לאנשים הפושעים הנקראים שליחים

41 הפרדת ספר רות משיר השירים מלמדת על סידור ספרים קדום לסדר המגובש כיום וראה: זקוביץ, עמ' 14; וולפנון.

42 בשל אי תלותה במישרין של הבעיה הביבליוגראפית הכרוכה באיגרת ריב"ז בשאלות האחרות הנדונות במאמר, וכן בשל מורכבותה של בעיה זו, תובא הרשימה הביבליוגראפית של הדפסות החיבור במקום אחר. הציטוטים להלן מתוך דוובאס בשל תפוצתה הרבה יחסית, ובעיקר בשל נוחיות הציטוט מתוכו (בשל הפירוש הארכני המלווה אותו).

דברי גד החזקה

בשנת שלשים ואחד למלך דוד
בירושלם היא שנת שלשים
שמונה לעליית דוד י"ז דבר ה' אל
גד החזקה בחדש זו עבד נחל קדון
לח. ד. כה אמר ה' לך חגגה
עזי כבוד חלצך ועמוד בחצי
ימי. וקרא קול גדול התעלה
חיה התעלה וחייה התעלה
חיה כי עוד חיון לבן ישי ובעת
הקריאה היה פתח לחדר קדוש
ועיר ופליך הפרוה השמימה וענן
עגור. ויהי כאשר בלי לקרא
לח הקריאה לקחתי את עיני ורחתי
הנה צמד בנה עולה גה נחל
ידיו עהג על יד חמור וגמור
חמור. ליתן הצמד ימל ער
גמור. וקול גדול מלך לפניהם
קול גלגל דעס קורא בקול מר
לחמר. הנה חוזה חוזה אל

חגגה

מימין: עמוד מכתב-היד של 'דברי גד החזקה'
— אוניברסיטת קיימברידג'
משמאל: שער הספר 'אגרת ר' יוחנן בן זכאי',
המהדורה הראשונה, מונקאטש תרנ"ה —
ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים

האגרת

הלל נמצאת בד ישי מלמד את שבא לכאן קק קובין אשר לפני
היה שבו בירושל יעקב וגם כהן יונה לעפאלד צמנאל
יעקב מאן דארם ואמר האיש הבגר שנת האגרת נמצאת בקד
רוסי בן גנוי פרי לשדק הקסוני אשר בד חסיד ומתב בראש הגולה
האגרת הזאת נכתב ר' יוחנן בן זכאי במיו רבן נפלאל הנשיא
להורים אשר בקד רשי בשנת שלש אלפים ושמונת מנחת ושלש עשר
לשימח עולם כתרם כסל כעשרים וששה ט: (אמרים קין בטוף האגרת
קיי פי ולם בשלח האגרת חלו):

והיות שכן נמצא כשה חתם שלחם ורחמנו מיד הקדוש ירושלים
חוביב היה חתום השלם הכולל בל וחכמת סודי אציעור
בר' אשכנזי קק זה הגולה פרוש כל תבנים המעשים אשר כתב
בה כפי מה שנראה לו:

571 A 1545

והנה נח אלק והשבה לסוכים בלמסם אשר רשת נתון לי הבער
באש להחיות שמוציא שמים של שייב הריח הד' אצרי ליבול רחוק
שלישי האנריק מאנרוב ידיו בהריח הק' אצטר מבעלן וזלחתי
כיה יסם לחוש שכן כמדי נפלאל צבם ברוח שכן קול רנ"ת עמר
ליש מאנרוב.

הק אלעזר רקח בן ליאני כ"י סיה מאר י"י ממשארטקוב.

בית המדרש והאגרות
והאגרות
ירושלים

[...] כי המה חוטאים ומחטיאים את הרבים. ועוד: 'וכותבים ספרים אין קץ על מעשיו שלא היו וקראו את שמו משיח'. לטיפול מיוחד זוהי 'איש משחית מתלמיד ר' גמליאל הנשיא [...] שאול [הטרסין]. 'והנוקם בו — הן במיתה, הן בגופו — מקנא את השם יקרא, ובדית שלום ינתן לו'. יש בספר קריאה לקהל לשמור את מצוות התורה, ודגש מיוחד על התורה שבעל-פה. תוכן הספר רצוף גימטריות, בהן גימטריות במספר קטן, היינו השמטת האפסים בערך הגימטרי של אותיות שערך עשרות או מאות (לדוגמה: דם = מת = 8), כמו גם מונחים קבליים (לדוגמה: 'אור הקדמון'), ומדרשים בענייני אדם וחיה, השטן, הנחש, ועוד. זרותו של הספר אף

ניכרת בהיותו טעון פירוש. ואכן מן הדפוס הראשון שלו הוא מלווה פירוש (מאת ר' אליעזר אשכנזי), ובמהלך השנים נוספו לו פירושים. אף בקהל הספרים האנטי נוצריים זהו ספר חריג. השאלה הנדונה עתה היא היכן חובר הספר ובידי מי. בהקדמתו לספר ניסה א"י דזובאס להשיב על חלק משאלות אלו. הוא קרא במהדורה הראשונה של הספר (מונקאטש תרנ"ה), כי כתב־היד התגלה בשנת תר"ן בספריית הרבי מבעלז והועתק בתר"ן.⁴³ בהמשך דזובאס מצטט את שער הספר, ומודה שאינו יודע לפרשו. לדבריו:

האגרת הלזו נמצאת ביד איש מלומד אחד שבא לכאן ק"ק קובין אשר לפנים היה שמו בישראל יעקב, וכעת יכונה לעאפאלד עמנואל יעקב פאן דארט. ואמר האיש הנזכר שזאת האגרת נמצאת בעיר רומי בין גנזי ספרי לשון הקודש הקדמונים אשר ביד הרומיים [...]

דזובאס על אתר מעיר 'אמנם לא ידעתי את האיש ואת שיחו, וגם בלתי ידועה לי ממי קיבל הרב הצדיק מבעלז הכתב־יד, ואיני יכול לשלשל קבלתו. לפי פשט הדברים האגרת נמצאה ברומי ומשם הועברה ל'קהילה קדושה' קובין, שעליה נודע כאן בראשונה.

ברם דברים שנעלמו מדזובאס בתרפ"ט נתגלו לו בתש"ד, כאשר בתוספת לספר זכרונותיו הוא פיצח את חידת 'ק"ק קובין'. לדבריו, הוא גילה את שמו של יעקב עמנואל פאן [ואן] דארט במאמרו הנזכר של ויזל והסיק ממנו שאין 'קובין' אלא קוכין, היא קוצ'ין;⁴⁴ ואותו מומר ששלח להולאנד את הידיעות על תולדות יהודי קוצ'ין הוא האדם שהביא ספר זה מקוצ'ין לאמסטרדם. מאוחר יותר, מסביר דזובאס, נמכר הספר באמסטרדם לרב אלעזר רוקח, ובאמצעות משפחת רוקח, משפחת אדמו"רים מבעלז, נדפס הספר.⁴⁵

ודאי הצדיק עם דזובאס בדבר הקשר בין קוצ'ין לואן דארט, אף כי העניין צריך ביאור. לכאורה על־פי הכתוב בהקדמת הספר, הביא ואן דארט את אגרת ריב"ז מרומא 'לכאן קהילה קדושה קוכין' (קוצ'ין). אולם כיוון שהאגרת הודפסה באירופה, צריך להסביר כיצד הובאה מקוצ'ין לאירופה (בתנאי שהסיפור כולו נכון). ראשית, דזובאס טעה במקצת בסדר המאורעות. ר' אלעזר, אבי משפחת רוקח, עזב

43 בעמוד הפנימי כותב המביא לבית הדפוס: 'וזכרה נא אלקי והטיבה לטובים בלכותם אשר רשות ניתן לי הצעיר באלפי להעתיק מאוצר ספרים של ש"ב הרה"צ ה"ר ארי' ליביש רקח שליט"א האבר"ק מאגרוכ יע"א בהרה"צ הק' אדמו"ר מבעלז זצלה"ה כ"ה ימים לחדש טבת בסדר וגאלתי אתכם בזרוע שנת קבל רנ"ת עמך לפ"ק מאגרוכ. ה"ק אלעזר רקח בן לא"א כר מ"ה מאיר ג' מטשארטקוב'.

44 כבר העירו כי שמה של העיר בעברית הופיע בדפוס בצורות שונות ומשונות. רינמן, עמ' 146 כותב: 'העיר קאכין היא קוטשין', נראה שהטעות היתה בחילופי ב-כ ('קובין' 'קוכין' היא קוצ'ין).

45 ראה: דזובאס, זכרונות, עמ' 61-64.

את אמסטורדאם ועלה לארץ-ישראל בשנת תק"א (1740),⁴⁶ לכן הוא לא היה יכול להיות מעורב בקניית כתב-היד הנדון, אלא אחד מבניו או מצאצאיו שנותרו באמסטורדאם. הקונה העביר את כתב-היד לענף המרכזי של משפחתו במזרח ארופה, וכך אירע שהוא נמצא בגנוזי האדמו"ר מבעלז.

יש עוד לדון בשאלה: כיצד הגיע חיבור זה מקוצ'ין לאמסטורדאם, ועל כך אין כל ידיעה. ואם יקובלו דברי ואן דארט, כי מוצא החיבור ברומא (הנחה שקשה לקבלה), שכן ככל הנראה לא היה ואן דארט קאתולי, מניין נדע כי חיבור זה היה אי-פעם בקוצ'ין? בפרט שדברי דזובאס כאילו מוצא הספר בקוצ'ין אינם הכרחיים כלל.

נוכח סתירה זו בין עדותו של ואן דארט למסקנתו של דזובאס, ניתן עתה לאשש את דברי האחרון ואף לקשור את איגרת ריב"ז לקוצ'ין בקשר של קיימא. זאת על יסוד הקשרים הלשוניים הפנימיים בין שני החיבורים: 'דברי גד החוזה' שהועתק בקוצ'ין ואיגרת ריב"ז. לצורך כך, ייבחנו בטבלה ביטויים שונים בשני החיבורים, מהם דרכי ביטוי שאינם מוכרים ממקום אחר.⁴⁷

איגרת ריב"ז	דברי גד החוזה
13 בכם בחר ד'	רט כי אם בנו בחר ריד אשר בהם בחר ה' לנחלתו רכג כי בהם בחרתי קפו זכרו ועשו תורת משה יא רעש גדול והרעיש על הטומאה יח מה לך פה טומאה פב אנו יודעים את תוארו והיותו ח והטהרה נתן תחת יד הטומאה פד כי מה לכם באדם אשר נשמה באפו [על-פי ישעיה ב:כב] כח להעביר הטומאה יג ונשא שה נדח וגבוה קפח לעשות את התורה ולא לשמוע לבד קפט כי המעשה הוא שורש פא ועמו הראשון [...] לא ידעו את ה' פב אבל אנו חכמים ואנו נבונים אנו יודעים את ה' ואת תורתו עו והיה לכם ולהם אל אחד ברית אחד תורה אחת שפה אחת כי כולם ידברו בלשון היהודים לשון הקדושה צג ואשב בתוך עמך [...] ובך בחר ה' רעט רק בה' אלהיכם תדבקו כי הוא מעריצכם ומעוזכם
15 זכרו ועשו הזהרו במעשיו 39 וקול זוועת הטומאה נשמע בכל מקום 44 ומה לי להאריך בטומאה כי אסור להסתכל בצורתה ובהוייתה 45 והואיל והטומאה הגביר יד 45 וחדלו לכם, חלילה לכם מאדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא מהפושעים 49 להלביש את כל הארץ בטומאה 51 הנדחה שה פזורה 63 לא לבד לשמוע רק לעשות כי לא הידיעה עיקר אלא המעשה 75 לאמור ראשונים 75 לא בחנו וסברו את דברי השם אבל אנו יודעים את התורה ואת עמקי סודותיה 92 אז ילכו כל העמים בתורת ד' ובעת ההיא יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים בכנף איש יהודי לאמור נלכה עמכם כי שמענו ד' עמכם	

46 ראה: ברטל.

47 איגרת ריב"ז על פי דזובאס, ו'דברי גד החוזה' על-פי הפסוקים המובאים בחיבור.

93	ובו תדבקן ולא באחר כי הוא חלקכם אזי	רפה אז טוב לכם כל הימים
94	טוב לכם כל הימים	טוב לכם כל הימים
94	שאנו נקראים קדושים על דעת משפט	מז בני אתה, בכורי אתה, ראשית כל
	הבכורה שלו, ונקראים תבואת ד'	תבואתי אתה
95	לאויבנו הגשמי והרוחני	רפ להפיל שונאיכם שונאי רוחני ושונאי
		גשמי

אף אם חלק מן הביטויים הללו עשוי על דרך פסוקים מן המקרא, אין בכך כדי לבטל את הדמיון בין שני ספרים אלו. העובדה ששני מחברים נטלו אותם מקראות ושיבצום בספריהם מלמדת על זיקת גומלין ביניהם. במיוחד יצוינו הדגשת רעיון הבחירה וכן השימוש במלה 'טומאה' כישות עצמאית, שלא כמקובל בספרות הרבנית. המקבילות השונות, מהן משכנעות יותר ומהן פחות, מלמדות על קשר בין שני ספרים אלו. אשר לשאלה מי העתיק ממי, לאור האמור לעיל על קדמות 'דברי גד החוזה' מסתבר שמחבר איגרת ריב"ז העתיק מ'דברי גד החוזה'. למפקפק במסקנה זו, אפשר לומר, כי גם הבחינה הספרותית מאששת את הדברים. בחינה זו מיוסדת על התוכן הפנימי של שני הספרים, וגם על תפוצת המילים בספר אחד בהשוואה למקבילות במישנהו המלמדת כי אין תלות מוחלטת בסדר הבאת המקבילות בשני הספרים. אף הסגנון שונה באופן קוטבי בשתי היצירות: 'דברי גד החוזה' הוא בעל צביון מקראי ואיכות ספרותית, גם הנימה הפולמוסית בו היא שולית ביותר ובאה לביטוי בפסוקים מועטים. ואילו איגרת ריב"ז היא אוסף סתום של גימטריות, שאינו מעיד על כשרון או איכות, אופיה הוא פולמוסי ואנטי נוצרי מהחל ועד כלה. לפיכך המסקנה המתבקשת היא, שמחבר איגרת ריב"ז הכיר את 'דברי גד החוזה' ואף הושפע ממנו, אם כי לא העתיק ממנו העתקה מכאנית, ודאי מבחינת הלשון אם לא מן ההבט האנטי נוצרי. נמצא, שאף ללא הידיעה המובאת בפתח איגרת ריב"ז על מקורו הקוצ'יני של החיבור אפשר עלי-פי בחינות לשוניות אלו לשייך את החיבור הנדון כאן לקוצ'ין.

עתה לשאלה: מי חיבר את איגרת ריב"ז, והאם אותו מומר שהביא את האיגרת המזויפת לאמסטרדאם (או לקוצ'ין) הוא גם האיש שחיברה (והיה יכול לממן בדמיה את נסיעתו הארוכה)? אישיותו המפוקפקת של המומר עשויה לחזק את הדעה כי הוא הוא שחיבר איגרת זו. התשובה המסתברת לשאלה זו היא שגם אם לא ניתן להוכיח בוודאות מי היה מחבר הספר הנדון, לא היה זה ואן דארט. זאת מכמה פנים. ראשית — איגרת ריב"ז יצאת כנגד מיסיונרים, ואין זה סביר שאדם ייצא נגד עצמו ויכתוב חיבור המתיר את דמם של המסיתים, היינו דמו שלו. אולם יוכל הטוען לומר, כי נשמתו המפוצלת של ואן דארט, כביכול יהודי ונוצרי כאחד, אינה מונעת אפשרות זו. כחזק לכן ניתן להביא את הידיעה, אשר רק באחרונה נמצא לה אישוש, שלפיה ואן דארט, בהיותו בקוצ'ין, תירגם את הקוראן מהולאנדית לעברית.⁴⁸ איננו יודעים מדוע הוא עסק במלאכה זו, מן הסתם היא מעידה על התעניינותו בתיאולוגיה משווה. על

כל פנים, אחר שנמצא תרגומו זה לעברית ולאור תיאורו המלומד של וינשטיין את מלאכת התרגום הנדונה, לא ניתן להגזים ביכולתו האינטלקטואלית של ואן דארט. אדרבא, וינשטיין, שדיקדק מאוד בעניין זה, עמד על חוסר שליטתו המספקת של ואן דארט הן בהולאנדית והן בעברית (הוא עזב בצעירותו את היהדות ואת העברית כשפת לימוד יום-יומית). אם נוסף על כך, כי מחבר איגרת ריב"ז הכיר את 'דברי גד החוזה' בעותק שהיה מצוי רק בקוצ'ין, הרי אין לראות בואן דארט את המחבר של איגרת ריב"ז.

קיימת ראייה נוספת כי ואן דארט לא חיבר את איגרת ריב"ז, זאת על-ידי התמקדות בזהותו של המפרש הראשון של האיגרת, ככתוב בהקדמה לספר. בפתח איגרת ריב"ז מסופר, כאמור, כיצד היא הובאה בידי ואן דארט, אשר לדבריו מצא אותה: 'בעיר רומי בין גנזי לשון הקודש הקדמונים אשר ביד הרומים'. קרוב בעיניי, כי סיפור זה שמע ואן דארט ממי שמכר לו את הספר, מן הסתם כדי להשביח את מקחו. והנה בהמשך ההקדמה לאיגרת כתוב: 'האיגרת הזאת כתב רבן יוחנן בן זכאי בצוואת רבן גמליאל הנשיא ליהודים אשר בעיר רומי' וכו'. רומא, על-פי אותה מסורת, היא אפוא המקום שבו נמצאה האיגרת. והנה בהמשך הדברים כתוב:

והיות שכאן נמצא כעת ההוא שלוחא דרבנן בעיר רומי מעיר הקדושה ירושלים תובב"א, הרי הוא החכם הכולל בכל החכמות, השלם מורנו הרב אליעזר בר"י אשכנזי, וקרא המגילה הזאת ופירש כל הדברים הסתומים רק כפי מה שנראה לו.

והנה לא ידוע דבר על שליח בשם זה ברומא. גם קשה להאמין, כי ואן דארט במסעו מקוצ'ין לאמסטרדם 'קפץ' לשעה קלה לרומא כדי ששליח כלשהו יפרש לו את האיגרת. אולם אם נניח כי 'רומי' מובאת כאן כנגד קוצ'ין אזי תיפתר התעלומה. היינו, בספור פסיאודוגראפי זה מובאת רומי כתחליף לקוצ'ין (נוסף וללא קשר לטעות 'קובין'). לאמור, את האיגרת שלח, כביכול, ריב"ז לקוצ'ין, שם היא נמצאה 'בין גנזי לשון הקודש'. שם, בקוצ'ין, נתפרשה האיגרת על-ידי השליח 'השלם מורנו הרב אליעזר בר"י אשכנזי', ובכך יובן כיצד נדפסה האיגרת כבר מתחילתה עם פירושה. לאמור, עוד בקוצ'ין נמכרה האיגרת לואן דארט עם פירושה הקצר העשוי בידי החכם אשכנזי, וממילא לא ניתן לייחס לואן דארט את כתיבת האיגרת.

לכאורה הרב אליעזר הנ"ל הוא שם אנונימי, אולם דומה כי ניתן לאתר, והוא גם קשור לספר 'דברי גד החוזה', ליתר דיוק לקונטרס שבו מצוי טקסט זה. כתב-יד קיימברידג' 00.1.20 מכיל ארבעה חיבורים: 'דברי גד החוזה', 'מגילת אחשורוש' (= 'תוספות למגילת אסתר' בעברית), תרגום לעברית של הויכוח בין הרב שאול מורטירה עם הכומר די רואן, ו'חלום בריטניה'. על שני הספרים הראשונים כתוב בשער כתב-היד במקוטע (בשל קרע) '[נמ]צא הוא בתוך הספרים [...] נחש האדמוני בעיר רומי ויה (?)'. שני הספרים האלו יחד עם ספרו של הרב שאול מורטירה נעתקו

בידי 'צעיר קוגין', כלשון הקולופון.⁴⁹ ואילו בטקסט הרביעי כתוב בשער כתב-היד: 'גם ספר החלומות שנעתק על ידי חכם אליעזר עיין במקומו שנת כל כלי יוצר עליך לא יצלח [...] לפ"ק'. היינו ספר החלומות הועתק בקוצ'ין בידי 'חכם אליעזר' בשנת 1786.⁵⁰ בקולופון נותרה זהות המעתיק עלומה, אבל לקראת סוף הספר כתוב: 'החלום הזה [...] בהיותי שליח מצווה מכוללות עה"ו [!] ירושלים תובב"א, ונמצאתי בק"ק קוגין שבערי הודו [...] המעתיק אליעזר בר"י שדר"ח [שליח דרחמנא]'. אליעזר בר"י אשכנזי מפרש אגרת ריב"ז, שעליו נאמר בהקדמה לאיגרת שהיה שליח ברומי, הוא אפוא השליח בקוצ'ין מטעם כולל אה"ו (אלטונה, האמבורג ונוניבק) מירושלים, שהעתיק בקוצ'ין חיבור על גבי אותו כתב-יד שעליו נמצא 'דברי גד החוזה'. אכן שמו של שליח בשם זה ידוע, גם אם בטעות קלה. א' יערי מצא את שמו בליקוטי ר' יחיאל צעדי, אשר שמו מעיד על מוצאו התימני, שחי בקוצ'ין בערך באמצע המאה ה-18. ר' יחיאל צעדי כותב בחיבורו 'ליקוטי צבי', שנכתב בקוצ'ין: '[...] ישו בן מרים יוסף, בגימטריא שבתאי צבי [...] למדתי זה מפי שליח ירושלים כמה"ר אליעזר ברי נר"ו.⁵¹ מן הסתם נשמטו (או נמחקו) הגרשיים מן השם 'ברי' (שאינו מובן), ומסתבר שזהו השליח הנדון כאן: אליעזר בר"י. על כך העיר יערי: 'שליח זה לא נודע משום מקור אחר', ועתה נודע כי היה בעל כישרון לגימטריות וגינה את ישו (ושבתי צבי), כפי שמלמד ר' יחיאל צעדי מחד גיסא וכנלמד מפירושו והתעסקותו באיגרת ריב"ז מאידך גיסא. השליח אשכנזי היה אחד המעתיקים של כתב-היד שבו כתוב גם 'דברי גד החוזה', והוא חי בקוצ'ין בחצי השני של המאה ה-18, אחר בואו מירושלים בשליחות כולל אה"ו.

משהוכחה זיקתם הכפולה של איגרת ריב"ז ו'דברי גד החוזה', הן מבחינת התוכן והן מבחינת ידיעת הפרשן של האיגרת את 'דברי גד החוזה', אפשר שאף ניתן להסביר את הימצאות השם רומא בהקשר לאיגרת ריב"ז. לאמור, השם רומא הגיע ל'הקדמה' של האיגרת, מן הסתם בעקבות האמור ביחס ל'דברי גד החוזה', ספר שנמצא כביכול ברומי (אף שאי אפשר לומר זאת מתוכן החיבור, והדבר גם עומד בסתירה ל'תולדות יהודי קוצ'ין'). היינו, מסתבר כי 'רומא' שב'הקדמת האיגרת' (ובסיומה) הגיעה לשם בעקבות רומי המוזכרת בדף המקדים ל'דברי גד החוזה', והדבר עוד צריך עיון.⁵² השאלה עתה היא: האם אליעזר אשכנזי, מפרשה הראשון של האיגרת, הוא גם מי

49 עד ספרו של הרב מורטירה כתוב בפירושו: 'נעתק מלשון הולנדי ללשון יהודי'. עד כה היה ספר זה ידוע בספרות אף לא בהולנדית, או בעברית. ראה: קפלן (במיוחד ע' 23).

50 ספרו של הרב מורטירה הועתק בכתב-יד אשכנזי על גבי הספר שעליו היה מצוי מכבר 'דברי גד החוזה' בכתב-יד תימני.

51 ראה: יערי, עמ' 393. יחיאל צעדי חתום במשותף עם יחזקאל רחבי וחכמים נוספים על התקנות שקיבלה הנהגת יהודי קוצ'ין בשנת תקי"ז (1757) — ראה: ברגיורא, תולדות, עמ' רלד.

52 אפשרות אחרת היא לטעון ש'סיפור המסגרת' של האיגרת — ההקדמה שבה נאמר כי האיגרת נשלחה לרומא, וכן סיומה, שם מובאת הצהרה דומה ביחס לרומא — נכתב לא בידי מחבר האיגרת כי אם בידי מפרשה, אליעזר אשכנזי.

שזייף אותה. שכן, מחבר האיגרת וכמוהו גם מפרשה הראשון של האיגרת, אליעזר אשכנזי, שניהם הכירו את 'דברי גד החוזה' – שמא שניהם הינם אישיות אחת. אולם דומני, שהתשובה על כך היא שלילית, מכמה טעמים. ראשית – פירושו של אשכנזי מצומצם ורחוק מ'לכסות' את כל האיגרת. המפרש השאיר דברים רבים סתומים, מן הסתם מפני שלא הבינם כיאות, וקשה לראות בו פרשן דגול. שנית – אשכנזי לא יצא בקול גדול לספר לעולם כמה חשוב החיבור שגילה, כפי שהיינו מצפים ממפרסם חיבור שיש לו הוד קדומים. שלישית – ואולי זה העיקר, בין הפירוש של אשכנזי לאיגרת אין מתקיים 'דיאלוג', מעין פירושו של 'שגת אריה' על 'קול סכל'.⁵³ כלומר, אין למצוא כל ראייה לכך שאיגרת ריב"ז נתחברה בידי מפרשה הראשון, אף כי אין להוציא זאת מכלל אפשרות.

ברם, האם אפשר שמזייף איגרת ריב"ז נקט אותה מתודה פסאודואפיגראפית וזייף גם את 'דברי גד החוזה'? לכאורה, העובדות מרמזות על כך, שכן שני החיבורים הינם פסאודואפיגראפיים, שניהם נודעו לראשונה מקוצין ומספר ביטויים משותף לשניהם. יתר על כן, ואן דארט שהיה מעורב בפרסום שני חיבורים אלו אולי אף היה מעורב בכתיבתם? התשובות על כך הן ככל הנראה שליליות. שתי היצירות רחוקות מאוד זו מזו. האחת משקפת את ארץ-ישראל ואת התנ"ך, האחרת חסרה זהות גיאוגרפית ואיכות ספרותית. קשה להניח שמי שמסוגל לחבר יצירה בעלת רמה כ'דברי גד החוזה' ישפיל את כשרונו לחבר את איגרת ריב"ז (וחילוף הדברים). ואף זו, ואן דארט רק הודיע על מציאות 'דברי גד החוזה', אך ספק רב אם הכירו. אם נניח כי הוא חיברו (והניח למעתיק ממוצא תימני להעתיקו בקוצין כאילו היה זה ספר קדום), נצטרך להניח כי הוא גם חיבר את יתר החיבורים החיצוניים הנ"ל, טענה שנראית מעבר ליכולתו של אדם אחד, מה עוד שהמיר את דתו בגיל צעיר וידיעותיו במקורות היו לקויות. אם נצרך זאת לאמור לעיל, בדבר צירוף של מחקרים נפרדים המאשש את דברי המסורת הקוצינית על מוצאו הארצישראלי של 'דברי גד החוזה', הרי מתבטלת האפשרות שאת שני החיבורים הללו חיבר זייפן אחד.

עתה נברר: מתי חוברה איגרת ריב"ז? לפני כמה שנים שאלתי לחוות דעתו של פרופ' משה אידל על זמן חיבורה של איגרת ריב"ז, בלי שהודעתיו דבר על ממצאי בדבר מוצאה ויתר הטענות המועלות כאן. פרופ' אידל השיבני על-פה לערך כך: הספר התחבר אולי בסוף המאה ה-15 ואולי מוטב המאה ה-16. נבחן עתה את הידוע על איגרת ריב"ז, לבד מן הגימטריות והרמזים הקבליים, כדי לחלץ ממידע זה את זמן חיבורה.

נקודת הכובד לקביעת זמנו של חיבור זה היא אופיו האנטי נוצרי והאנטי מיסיונרי מצד אחד, ותלותו בקוצין מצד שני. בקוצין חיו נוצרים בצד היהודים דורות הרבה קודם שבאו לשם הנוצרים הפורטוגזלים מאירופה, ואף סוגים שונים של נוצרים חיו

שם, והיותר ותיקים היו נוצרי סאנט תומאס (המשוייכים לכנסייה הסורית).⁵⁴ הידיעות על המגעים בין הנוצרים ליהודי קוצ'ין, אשר רובן מאוחרות, אינן מצביעות על איבה ותחרות, מעין הידוע באירופה, כי אם על שיתוף-פעולה ואף אחווה.⁵⁵ בקוצ'ין לא היה אפוא מקום לכתיבת חיבור אנטי נוצרי ואנטי מיסיונרי קודם בוא הפורטוגאלים להודו בשלהי המאה ה-15. מן ההתחלה הפעילו הפורטוגאלים יהודים מומרים, שהיו מוכרים ליהודי קוצ'ין ואף גרו שם. אחד המתורגמנים על ספינת ואסקו דה גאמה היה יהודי אנוס. כיוצא בו היה גאספר דה גאמה, שאמנם מוצאו הגיאוגרפי מסופק אך ברור כי לקח אשה מבנות קוצ'ין בראשית המאה ה-16. נוסף על אלו היו מיסיונרים ישועים שפעלו בקוצ'ין במאה ה-16,⁵⁶ ומאוחר יותר ידועים מיסיונרים דנים והולאנדים שניסו להעביר יהודים על דתם.⁵⁷ כל המומרים והמיסיונרים הללו שביקרו או חיו בקוצ'ין יש בהם כדי לספק רקע והסבר לחיבור אנטי מיסיונרי שנמצא במקום. הרקע האנטי יהודי של הכיבוש הנוצרי — הפורטוגאלי וההולאנדי — בקוצ'ין הוא שסיפק, כפי הנראה, את המניע לכתיבה האנטי נוצרית-מיסיונרית של איגרת ריב"ז. הווי אומר, איגרת זו חוברת בקוצ'ין לאחר שנת 1500, בלי לקבוע תאריך 'תחתון' חד-משמעי, לפי שעה, שכן אף הכיבוש ההולאנדי בשנת 1663 הביא מיסיונרים להודו ולקוצ'ין.

מסקנה זו נראית תואמת את הערכתו הכללית של אידל, אוסיף לכך כי בשל ריחוקה הגיאוגרפי של קוצ'ין מאירופה ניתן להניח כי השפעות תרבותיות שמקורן ביהדות אירופה חדרו לקוצ'ין בקצב איטי. לאור זאת ובשל היות מיסיונרים בהודו גם בימי שלטון ההולאנדים, אפשר להניח כי איגרת ריב"ז חוברת לא לפני בוא הפורטוגאלים לקוצ'ין בשנת 1500, ולא לאחר פירושה בידי אשכנזי, בערך בשנת 1780. עם זאת, נוכח הסברה כי המיסיון הפורטוגאלי (קאתולי ישועי) היה תקיף מהמיסיון ההולאנדי (פרוטסטאנטי) ובשל ההנחה כי קשה לראות באשכנזי את מחבר האיגרת, ניתן לצמצם את זמן חיבורה בין השנים 1500-1663.

לאור האמור, אסכם את הידוע עם המשוער על איגרת ריב"ז. (א) ספר אנטי נוצרי ואנטי מיסיונרי זה חובר בקוצ'ין, בתאריך לא ידוע, לא לפני בוא מיסיונרים להודו בראשית המאה ה-16 ולא מאוחר משלהי המאה ה-18 בה חי מפרשו של החיבור. (ב) מחבר הספר הכיר את 'דברי גד החוזה' והשתמש בביטויים ממנו. קיימת אפשרות, אמנם רחוקה, שהמפרש והמחבר של האיגרת היה אחד, הוא אליעזר בר"י אשכנזי,

54 בעניין זה נכתבה ספרות עניפה — ראה: בראון; סגל, יהודי.

55 דוגמה לכך היא האירוע שבו מימן יחזקאל רחבי את הבאת הבישוף של הקהילה הנוצרית — ראה: פישל, היהודים, עמ' 110; פישל, קוצ'ין, עמ' 51. דומה כי ניתן ללמוד עוד על יחסי הידידות בין שתי הקהילות, היהודית והנוצרית, מכתבי הזכויות של הנוצרים הכתובים על לוחות נחושת, בדומה לזכויות היהודים. לוחות אלו הם מאמצע המאה התשיעית, ובהם כתובות בשלוש שפות, אחת מהן בעברית — ראה: מנדלבאום; וייל, סימטריה.

56 ראה: פישל, היהודים, עמ' 15 ואילך, 92 ואילך.

57 ראה: פישל, קוצ'ין, עמ' 52.

השליח מירושלים שחי בקוצ'ין בשנת 1786. (ג) הספר עם פירושו הגיע לידי המומר ליאופולד עמנואל יעקב ואן דארט והוא העבירו להולאנד, בשובו למולדתו בתאריך בלתי ידוע בחצי השני של המאה ה-18. (ד) הספר נמכר או ניתן לבן משפחת רוקח באמסטרדם בחצי השני של המאה ה-18. (ה) הספר נשמר במשפחת רוקח גם בנודיה למזרח אירופה, שם נדפסה איגרת ריב"ז בשנת 1895.

סיכום

הדיון הנפתל בספרי קוצ'ין נובע ממעמדה המיוחד של הקהילה היהודית במקום כה רחוק מלב התפוצה היהודית, כמו גם מאופיים המקוטע של המקורות ביחס לאותה קהילה. על אף זאת, הוראינו לדעת כי החיבור 'תולדות היהודים בקוצ'ין' נכתב בקוצ'ין במאה ה-18, והוא נושא בתוכו מסורות תימניות שנשתקעו בקוצ'ין.

המסורת של יהודי קוצ'ין, כי הם באו למקום מתימן וכי היו להם כמה ספרים חיצוניים, נמצאה מאוששת. הספר 'דברי גד החוזה', כמו גם ספרים נוספים מסוגו, הגיע לקוצ'ין מתימן, ולשם הוא הגיע מארץ-ישראל, כדרך מסורות, לא בהכרח רבניות, וספרים ארצישראליים אחרים.

אגב אורחא הסתבר, כי קהילת יהודי קוצ'ין שימרה בקרבה את שרידיה של קהילה יהודית בלתי רבנית, הן במנהגים והן בספרים שעליהם שמרה.

לעומת ספרים חיצוניים שנמצאו בקוצ'ין אך לא חוברו בה, הספר איגרת ריב"ז חובר בקוצ'ין, אף אם מועד חיבורו המדויק וזהות המחבר עדיין טעונים בירור. המומר יעקב עמנואל ואן דארט, שהעביר ידיעות על תולדות יהודי קוצ'ין להולאנד, ככל הנראה גם הביא להולאנד את איגרת ריב"ז בשלהי המאה ה-18.

הפניות ביבליוגרפיות

אביר	מ' אביר, 'הסחר הבין-לאומי והיהודים בתימן במאות 15-19', פעמים, 5 (תש"ם), עמ' 4-28.
אברנאל	י' אברנאל, פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים תש"ט [?].
איכהורן	J. Gottfried Eichhorn, <i>Allgemeine Bibliothek der Biblischen Literatur</i> , I-II, Leipzig 1787-1789.
אסף	ש' אסף, 'ממצרים לעדן ולהודו', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 232-236.
בה"ג	בעל הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ב.
ביוקאן	C. Buchanan, <i>Christian Researches in Asia</i> , Second Boston Edition, Boston 1811.
בירדוגו	ר' משה בירדוגו, ראש משביר, ליורנו ת"ר.
בנימין	ישראל בן יוסף בנימין, מסעי ישראל, ליק תרי"ט.
בן-צבי	י' בן-צבי, 'לקדמות יישובם של שבטי ישראל בערב', ארץ-ישראל, ו (תשכ"א), עמ' 130-148 (י' בן-צבי, נדחי ישראל, ⁴ ירושלים תשכ"ט, עמ' 24 ואילך).

- בראון
בר-אילן, מקורו
- בר-אילן, סתרי
בר-אילן, תיארוכו
- בר-גיוורא, מקורות
בר-גיוורא, תולדות
ברוק
- ברטל
- גויטיין, יהדות
- גויטיין, מהים
- גיוסאי
גינצבורג
דזובאס, אגרת
דזובאס, זכרונות
וולפנון
- וורמינגטון
- ויזל, מגיד
ויזל, תוספת
- וייל, מקוצ'ין
וייל, סימטריה
- וינשטיין
- זקוביץ
חבצלת, למהותם
- חבצלת, מדרש
חזון-רוקם
- טובי
יטס
- יערי
ישראל
- L.W. Brown, *The Indian Christians of St Thomas*, Cambridge 1956.
מ' בראילן, 'מקורו הגיאוגרפי של "דברי גד החוזה"', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים תש"ך, א, עמ' 119-126.
—, 'סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז'.
M. Bar-Ilan, 'The Date of the Words of Gad the Seer', *JBL*, 109/3 (1990), pp. 477-493.
נ' ברגיוורא, 'מקורות לתולדות היחסים בין היהודים הלבנים והשחורים בקוג'ין', ספונות, א (תשי"ז), עמ' רמג-רעח.
—, 'תולדות בתי הכנסת בקוג'ין', ספונות, ב (תשי"ח), עמ' ריד-רמה.
S. Brock, 'The Queen of Sheba's Questions to Solomon: A Syriac version', *le Museon*, 92 (1979), pp. 331-345.
י' ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרסד לארץ ישראל בשנת תק"א (1740)', מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ד (תשמ"ה), עמ' 7-25.
ש"ד גויטיין, 'יהדות תימן וסחר הודו היהודי', יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, 'ירושלים תשל"ו', עמ' מז-סט [הנ"ל, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 33-52].
S.D. Goitein, 'From the Mediterranean to India', *Speculum*, 29 (1954), pp. 181-197.
פ"מ גיוסאי, 'שירת אבריי', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 84-95.
ל' גינצבורג, 'אגרות היהודים, ה, רמת-גן תשל"ה'.
א"י דזובאס (מהדיר), 'אגרת ר' יוחנן בן זכאי, אנטוורפן (תרפ"ט?)'.
—, 'זכרונות מנעורי ועד הנה, לונדון תש"ד'.
L.B. Wolfenson, 'Implications of the Place of the Book of Ruth in Editions, Manuscripts, and Canon of the Old Testament', *HUCA*, 1 (1924), pp. 151-178.
R.H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India*,² London 1974.
נ"ה ויזל, 'מגיד חדשות', המאסף, ו (תק"ן), עמ' קכט-קס.
—, 'תוספת דברים על מאמר מגיד חדשות', המאסף, ו (תק"ן), עמ' 257-276.
שלוה וייל (עורכת), 'מקוצ'ין לארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד'.
Shalva Weil, 'Symmetry between Christians and Jews in India: The Cnanite Christians and the Cochin Jews of Kerala', *Jews in India*, New York 1986, pp. 177-204.
M.M. Weinstein, 'A Hebrew Qur'an Manuscript', *Jews in India*, New York 1986, pp. 205-247.
י' זקוביץ, 'רות (עם מבוא ופירוש), מקרא לישראל, תל-אביב-ירושלים תש"ן'.
מ' חבצלת, 'למהותם ותועלתם של מקורות מדרש החפץ השלם לר' זכריה בן שלמה הרופא', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים תש"ן, חטיבה ג, כרך א, עמ' 195-200.
—, 'מהדיר', מדרש החפץ, בראשית — שמות, ירושלים תשנ"א.
ג' חזון-רוקם, 'איכה? ... איכה? — על חידות בסיפורים במדרש איכה רבה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 311-547.
י' טובי, 'עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו'.
T. Yeates, *Collation of an Indian Copy of the Hebrew Pentateuch*, Cambridge 1812.
א' יערי, 'שלוהי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א'.
B.J. Israel, *The Jews of India*, New Delhi 1982.

- תלמוד בבלי, כתיביר מינכן, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.
R. Levy, 'A Collection of Yemenite Piyyutim', *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927 (rep. New York 1980), pp. 266-282.
H. Lord, *The Jews in India and the Far East*, Kolhapur 1907.
ש' ליברמן, 'הלכות תימן', יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שמט-שנה.
—, —, מדרשי תימן, ² ירושלים תש"ל.
A. Marx, 'Contribution a l'histoire des Juifs de Cochín', *REJ*, 89 (1930), pp. 291-304.
D.G. Mandelbaum, 'Social stratification among the Jews of Cochín in India and in Israel', *The Jewish Journal of Sociology*, 17 (1975), pp. 165-210 [*Jews in India*, New York 1986, pp. 61-120].
לעברית בתוך: וייל, מקוצין, עמ' 60-91.
מ' מרגליות, 'מועדים וצומות בארץ-ישראל ובבבל בתקופת הגאונים', ארשת, א (תש"ד), עמ' רד-רטז.
י"ל נחום, ספר זהר לחשיפת גנוי תימן, תל אביב תשמ"ו.
מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ² ירושלים תשל"ב.
J.B. Segal, 'The Jews of Cochín and Their Neighbours', *Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie*, London 1967, pp. 381-397.
—, 'White and Black Jews at Cochín, The Story of a Controversy', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2 (1983), pp. 228-252.
M.D. Slater, 'The Jews of Cochín', *Judaism*, 24 (1975), pp. 482-494.
י' ספיר, אבן ספיר, ב, מגנצא תרל"ד.
א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, א, ירושלים תש"י.
T.V. Parasuram, *India's Jewish Heritage*, New Delhi 1982.
ו"י פישל, היהודים בהודו — חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים, ירושלים תש"ך.
W.J. Fischel, 'The Exploration of the Jewish Antiquities of Cochín on the Malabar Coast', *Journal of the American Oriental Society*, 87 (1967), pp. 230-248.
—, *Unknown Jews in Unknown Lands*, New York 1973.
—, —, 'יצירתם הספרותית של יהודי קוצין שבחוף מאלאבר, ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 225-221.
—, 'Cochín in Jewish History', *PAAJR*, 30 (1962), pp. 37-59.
—, 'The Contribution of the Cochín Jews to South Indian Jewish Civilization', *Commemoration Volume — Cochín Synagogue Quatercentenary Celebrations*, Cochín 1971, pp. 13-64.
ט' פישמן, 'אור חדש על זמנו של ספר קול סכל ועל מקום חיבורו', תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 171-190.
מ' פלאי, 'יצחק סאטאנוב המהדיר של "מגילות גנוחות" שחיברן בעצמו', בצרון, א (תשל"ט), עמ' 73-78.
ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן.
—, —, 'עיון בספרות המשלים העברית הקדומה', בקורת ופרשנות, 11-12 (תשל"ח), עמ' 19-54.
נ' פריד, 'מנהגים "לא ידועים" בתפילה', תגים, ב (תשל"א), עמ' 109-122.
י' קאפח, 'צורו מכתבים בין מנהיגי יהודי קוצין לבין יהודי תימן ובבל, סיני', עט (תשל"ו), עמ' סג-פא; סיני, פ (תשל"ז), עמ' סא-עא.

כ"י מינכן
לוי

לורד
ליברמן, הלכות

ליברמן, מדרשי
מארכס

מנדלבאום

מרגליות

נחום
סגל, בן סירא
סגל, יהודי

סגל, קוצין

סלייטר

ספיר

עפשטיין

פאראסוראם

פישל, היהודים

פישל, חקירת

פישל, יהודים

פישל, יצירתם

פישל, קוצין

פישל, תרומת

פישמן

פלאי

פליישר, משלי

פליישר, עיון

פריד

קאפח

- S.S. Koder, 'Saga of the Jews of Cochin', *Jews in India*, New York 1986, pp. 121-142. קודר
- ב' קוטל ג'ונסון, 'קראנגאנור, יוסף רבן וצ'ראמאן פרומאל', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 71-83. קוטל ג'ונסון
- קיצור דיני חנוכה ומגילת אנטיוכוס, פארור תרפ"ט. (פארור הינה אחת משמונה הקהילות שהיו בנסיכות קוצ'ין. תודתי נתונה למר ט' פרשל על הפנותו אותי לחיבור זה.) קיצור דיני
- י' קפלן, 'ר' שאול מורטירה וחיבורו "טענות והשגות נגד הדת הנוצרית"', מחקרים על תולדות יהדות הולנד, א (תשל"ה), עמ' 9-23. קפלן
- ש' קרויס, 'אור חדש על אי אילו ידיעות גיאוגראפיות אצל אלדד הדני ובנימין מטודילא', תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 208-232. קרויס
- ח' רבין, 'מלים הודיות בעברית', לשוננו לעם, יד (תשכ"ג), עמ' 232-245. רבין, מלים
- , 'קשרים הודיים של שיר השירים', ספר ברוך קורצווייל, תל-אביב תשל"ה, עמ' 264-274. רבין, קשרים
- נ"נ רבינובין, דקדוקי סופרים: עירובין, מינכן תרל"ג. רבינובין
- א' רחנטל, 'חידת הדפסתו של ספר הישר', סיני, עט (תשל"ו), עמ' רעה-רפת. רחנטל
- ש' רינמאן, מסעות שלמה, וינה תרמ"ד [ראה אור לראשונה בהשחר, יב (תרמ"ד) בתשעה המשכים (הרשומים בפירוט במפתח שם עמ' 716)]. רינמן
- י' שילת (מהדיר), תשובות הרמב"ם, ב, ירושלים תשמ"ח. רמב"ם, שילת
- אוצר נחמד, ב (תר"ז). רמב"ם, תשובות
- י' רצהבי, בואי תימן, תל אביב תשכ"ז. רצהבי, בואי
- , 'יהודי קוצ'ין ויהודי תימן במאה ה"ח', סיני, פט (תשמ"א), עמ' סט-פו. רצהבי, יהודי
- א' שטרויס, 'מסע להודו (מכתב מעדן למצרים בשנת 1153 לספחה"נ)', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 217-231. שטרויס
- S.Z. Schechter, 'Notes on Hebrew MSS in the University Library at Cambridge', *JQR*, (os), 6 (1894), pp. 136-145. שכטר, הערות
- , 'The Riddles of Solomon in Rabbinic Literature', *Folk-Lore*, 1 (1890), pp. 348-358. שכטר, חידות
- T.H. Timberg (ed.), *Jews in India*, New York 1986. תימברג

